

ЗАПОРОЗЬКІ ОСЕРЕДКИ В ТУРЕЦЬКИХ ВОЛОДІННЯХ У ПЕРШЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ ПО ЛІКВІДАЦІ СІЧІ

4 червня 1775 р. російським урядом було вдруге й остаточно ліквідовано Запорозьку Січ. Було знищено оригінальний устрій козацької автономії, здійснено поглинення Запорозьких Вольностей Російською імперією, підірвано самі основи запорозького способу життя. Ліквідація Війська Запорозького Низового у 1775 р. відбулася не спонтанно. Вона була не тільки зумовлена всім плином історичного розвитку Російської імперії впродовж XVIII ст., але й ідейно обґрунтована та організаційно підготовлена урядовцями Російської імперії за часів перебування на престолі Катерини II. Головною причиною цього кроку стали тривалі поземельні конфлікти Війська з імперськими військово-землеробськими поселеннями (Новою Сербією, Новослобідським козацьким полком, Слов'яносербією та Українською лінією), а згодом адміністративно-територіальними одиницями (Новоросійською губернією) та Військом Донським, які тяглися ще з 1740-х років. Під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. військова старшина на чолі з кошовим отаманом Петром Івановичем Калнишевським заходила надзвичайно успішно викидати зайд із загарбаних військових земель та заселяти їх військовими поселитими і сімейними козаками. Звісно ж, російські можновладці не могли дозволити подібної колонізаційної активності та після успішного завершення війни, після того, як потреба у військовій службі запорожців відпала, доклали максимум зусиль для відновлення порушеного козаками status quo.

Питання про необхідність ліквідації Січі або, як мінімум, арешту її вищого керівництва стало на порядку денному у квітні 1775 р., коли з Києва було отримано реляцію фельдмаршала Петра Рум'янцева-Задунайського відносно намірів кошового отамана П. Калнишевського перейти разом з усім військом у турецьке підданство. На засіданні Ради від 27 квітня 1775 р. питання було поставлено вельми жорстко: запросити кошового до столиці нібито у справі розгляду претензій Запорожжя на зайняті під Новоросійську губернію землі. Калнишевський через якісь обставини їхати до Санкт-Петербурга не сховався. Зважаючи на це, до столиці терміново було викликано П. Рум'янцева, і на черговому засіданні Ради 7 травня 1775 р. було вирішено зайняти всю територію Запорожжя, заарештувати всю січову верхівку, а в перспективі й взагалі розпустити Військо Запорозьке Низове. Григорій Потьомкін при цьому наголосив на тому, що це зручніше буде зробити силами 10 полків регулярного війська, яке повертається з театру минулої війни, а також з доданням певної кількості іррегулярних команд (донських козаків, калмиків та ін.) [19, арк. 290, 294 зб., 296].

Отже, долю Запорозької Січі було вирішено. Залишалося втілити план її ліквідації у життя. Для цього необхідно було знайти сумлінних та відповідальних виконавців. Звісно ж, що ними мали стати вищі офіцери, які мали значний військовий досвід. Згідно з наказом, отриманим наприкінці травня 1775 р. зі столиці, це завдання покладалося на тимчасового (замість П. Рум'янцева) головнокомандувача російськими військами на Півдні (1-ї та 2-ї армій) генерал-поручика Олександра Прозоровського та на генерал-поручика Петра Текелію.

Сили, які були задіяні у військовій операції з ліквідації Війська Запорозького, хоча й були досить значними – до 40 000, але ж не були спрямовані саме на Січ. Своїм головним завданням російські командири безспідставно вважали опанування всієї території Запорожжя, а не його столиці – захоплення паланкових центрів та решти крупних населених пунктів. Відтак, вказана цифра показувала загальну кількість російських вояків, що стали залогами у запорозьких слободах, зимівниках та містечках.

Коли вранці 4 червня 1775 р. угруповання російського війська під командуванням П. Текелії підійшло до Січі, воно складалося з одного ескадрону Сербського гусарського полку, полковим командиром в якому довгі роки був Текелія, та з Орловського піхотного полку. Також у їх розпорядженні була російська залога Новосіченського ретраншементу. Цими військами були заблоковані всі шляхи з Січі, її форштадт – Гасанбаша, навколишні зимівники.

Диспозиція та дії російського війська не залишали жодних сумнівів у його кінцевих намірах. Запорозькій військовій старшині, яка під час останньої війни з Туреччиною отримала відповідні армійські чини, було запропоновано з'явитися на рапорт до генерала-поручика П. Текелії. Відмова могла розглядатися російським командуванням виключно як державна та військова зрада. Впродовж кількох хвилин на січовому майдані зібралася загальна військова рада, яка проходила у надзвичайно бурхливий спосіб. Кількість козаків, які пропонували чинити збройний опір, була значною, але ж вистачало й таких, хто не вбачав великої біди у тому, щоб підкоритися волі уряду. Не останню роль відіграла й погоджувальна, примиренська позиція більшості січової старшини та духовенства. Трохи більше як через годину брами січової фортеці відкрилися та до П. Текелії з хлібом-сіллю вийшли кошовий отаман П. Калнишевський, суддя, писар, січові діди та курінні отамани разом з рештою січовиків.

Наступного дня – 5 червня 1775 р. – січовики були додатково приведені до присяги на вірність імператриці Катерині II. Подібна ж картина спостерігалась і в інших населених пунктах Запорожжя. У цілому остаточне поглинання Запорозьких Вольностей імперією відбулося без застосування збройної сили. “Ліквідація Запорозької Січі 1775 р.”, як прийнято називати цю подію в історіографії, не може розглядатися виключно як військова операція з захоплення козацької столиці. Так само, як не було її завершено з проголошенням “Манифеста” Катерини II від 3 серпня 1775 р. Вона розтяглася на кілька місяців та складалася, насамперед, з комплексу заходів, спрямованих на уніфікацію адміністративно-територіального устрою Запорожжя та всіх сторін життя його населення згідно з загальноімперськими нормами. Оскільки саме на П. Текелію була покладена подальша пацифікація та управління Запорожжям після зайняття його території урядовими військами, необхідно з'ясувати, в чому ж саме полягали його дії впродовж наступних кількох місяців.

Упродовж перших тижнів після окупації Вольностей головна увага П. Текелії була зосереджена на вирішенні долі арештованих кошового отамана П. Калнишевського, військових писаря Івана Глоби та судді Павла Головатого. Протягом наступних двох тижнів їх було відконвойовано до Москви та після нетривалого слідства розкасовано на довічне заслання по віддалених монастирях Архангельської Півночі та Сибіру – Соловецького, Тобольського, Туруханського. Станом на кінець червня було завершено опис головної частини їх майна, яке невдовзі надійшло у казну [14, арк. 59]. Туди ж було передано: загальновійськові кошти (скарбницю) у сумі до 150 000 карбованців; військові клейноди; всю вогнепальну зброю, вилучення якої в колишніх запорожців носило тотальний характер; січовий архів. Значну увагу було приділено проблемам реформування адміністративно-територіального устрою Запорозьких Вольностей. Протягом наступного місяця П. Текелією за допомогою підлеглих було складено проект розподілу правобережної та лівобережної частин Запорожжя між Новоросійською та Азовською губерніями, який і було втілено в життя впродовж другої половини 1775 р. Самі паланки від цього часу перетворюються на відповідні повіти [14, арк. 101-101 зб., 102]. До кінця літа з метою полегшення збору податків було завершено й перепис населення у всіх запорозьких зимівниках та слободах [14, арк. 167].

Влітку 1775 р. П. Текелією було порушено чимало судових справ щодо запорозької старшини за звинуваченнями в грабунках мешканців Новоросійської губернії [14, арк. 167-168]. Під його ж безпосереднім контролем знаходилися заходи поліцейсько-репресивного характеру. Так, у вересні-жовтні 1775 р. особисто Текелією розслідувалися справи про поширення серед запорожців чуток відносно війська отамана Метелки, яке нібито йде невідомо звідки заради відтворення Січі, та у складенні Іваном Карнаухом, вчителем співу при січовій школі, "насквільної і бунтівної пісні" про зруйнування Січі [14, арк. 279-279 зв., 280, 386-387 зв.].

Уже на кінець 1775 р. можна вести розмову про ліквідацію, у загальних рисах, оригінального устрою Запорозьких Вольностей російськими урядовцями. Від цього часу запорозька козацька традиція у краї починає поступово відступати під тиском внутрішнь-ополітичного курсу імперії. Значною мірою цьому сприяв і суттєвий відтік запорожців на Очаківський степ, у Буджак, до Молдавського князівства, що спостерігався впродовж всієї другої половини 1770-х рр.

Перші партії запорожців почали "йти до турка" з Січі та з усього Запорожжя вже влітку 1775 р., коли значна частина козаків взяла у П. Текелії білети для проїзду на "очаківську сторону", для традиційної риболовлі на лиманах, однак восени назад не повернулася. Навесні 1776 р. ситуація повторилася. Кілька тисяч запорожців, які скупчилися в різних місцях Очаківського степу (за різними даними - від 2 до 8 тисяч), від цього часу стали серйозною проблемою у відносинах між Російською та Османською імперіями.

Дійсно, перехід козаків на турецький бік неабияк стурбував російських можновладців. Віце-президент Військової колегії князь Г. Потьомкін взяв справу під особистий контроль. На його вимогу військове командування і цивільне начальство Азовської та Новоросійської губерній розпочали серед втікачів агітацію за повернення їх у російське підданство. Палітра агітаційних прийомів була дуже широкою - від батога до пряника включно. Російські розвідники з числа таких же колишніх січовиків об'їжджали всі місця перебування запорожців на Очаківському степу, зустрічалися зі своїми побратимами, вмовляли, переконували, можливо, й погрожували...

Відомості, отримані в результаті подібних місій, без зволікання доставлялися до Г. Потьомкіна при рапортах. Згідно з ними, картина вимальовувалася така. Навесні 1776 р. запорожці обрали собі за полковника козака Ігнатуру*. Переважну більшість забіглих запорожців складали сіромахи, які не мали зброї, коней та не становили серйозної військової сили. Вони осіли здебільшого рибними заводами на узбережжі Чорного моря, Буго-Дніпровського, Березанського, Тилигульського та Дністровського лиманів. Облаштування рибальських кошів було найпростіше - землянки та напівземлянки. Виловлена риба продавалася єврейським купцям із Молдавського князівства, які спеціально приїздили валками на лимани для її закупівлі. Деякі з козаків аргатували при неводах очаківських, акерманських та бендерських турків" [12, арк. 121-121 зв.].

Події 1777 - 1783 рр. в постсічовій історії запорожців у турецьких володіннях взагалі відомі лише фрагментарно. Навіть на думку визнаних корифеїв дослідження цієї проблеми, цей час постає аналогом європейських "темних віків" [21, с. 12-13, 28]. Причина

* Також згадується у тогочасних документах як Гнатура, або Гнат Натура.

** Тут нами використано матеріали "доїзду" колишніх січовиків Григорія Кривецького та Семена Кислицького, які за завданням генерал-поручика О. Прозоровського у грудні 1776 р. побували в Очакові, на Березанському та Тилигульському лиманах з метою збору відомостей про тамтешніх запорожців.

- брак документальних джерел, особливо так званих "его"-джерел. З огляду на це надзвичайно щасливою та своєчасною знахідкою виглядає протокол допитів турецького запорожця Мусія Штригеля^{***} [8, арк. 12-14 зб., 17]. Вміщені в ньому відомості без перебільшення можна назвати унікальними, й не тільки тому, що вони ще не були введені до наукового обігу, а тому, що їх фактографічність дозволяє по-новому подивитися на процеси інституалізації військової організації запорожців під владою османських султанів.

У квітні 1778 р. тодішній очаківський паша Хаджі-Мехмед (з 1780 р. був переведений пашею в Хотин) призначив над всіма козаками, які не перейшли на правий бік Дунаю, отаманом полковника Якіма Горба та осавулом Максима Тягуна. Писарем було обрано Мусія Штригеля. Тоді ж, з дозволу згаданого паши, в урочищі Кагалії над Дністром було зведено й військову церкву на честь Покрови Пресвятої Богородиці.

Зрозуміло, що цей центр не об'єднав повністю навіть тих із козаків, які залишилися на лівому боці Дунаю, зокрема у Бессарабії. Квітнем того ж 1778 р. датуються відомості про перебування близько 100 запорожців на півночі цієї історико-географічної області - в м. Сороки (нині повітове місто Республіки Молдова), де вони обслуговували переправу через Дністер, між Сороками та селом Брагою, на іншому, подільському березі ріки, який знаходився у володіннях Речі Посполитої [13, арк. 197 зб.]. Очевидно, перебуваючи на цих землях, прямо підпорядкованих молдавському господареві, а не турецьким пашам у Бендерах, Очакові та Хотині, запорожці визнавали саме його юрисдикцію та вважалися такими, що перебувають на службі у господаря.

Одним із лідерів цієї гілки козаків був колишній бугогардівський полковник Іван Сухина, який ще у 1777 р. через конфлікт із місцевою адміністрацією Новопавлівського повіту Новоросійської губернії переселився разом із всім майном, худобою та значною кількістю прибічників спочатку на Тилигул, а згодом, після переговорів з

^{***} Непересічний життєвий шлях цього козака вартий, аби в загальних рисах познайомити читача з його перипетіями, звичайно ж, винісши його за рамки основного викладення подій, тобто "підрядково". Мусій Штригель (невідомо, чи то було його родове прізвище, чи січове прізвисько) народився у 1751 р. в с. Стецьківці Сумського полку, в козацько-старшинській родині. З дитячих років володів грамотою. У віці 17 років утік від батьків на Січ, де вступив до Мишастівського куреня. З початком російсько-турецької війни 1768 - 1774 рр. Мусій був зарахований до запорозької флотилії: воював на Дніпрі, Чорному морі, Дунаї. У 1773 р. потрапив до турецького полону, в якому пробув два роки. Після закінчення війни та взаємного обміну полоненими, Штригель повернувся на батьківщину (1775). Січі вже не було, тож він заступив на службу до "Нововербованого полку" Скаржинського (предтеча Бузького козацького війська). Однак уже наступного дня, отримавши чоботи та підйомні гроші, втік на турецький бік, до Очакова. Оскільки він за часів перебування у полоні вивчив турецьку мову, для нього не склало зусиль оволодіти й грамотою. Перші два роки собі на життя Штригель став заробляти перекладами. Крім цього, добре знаючи пониззя Дніпра, він наймався супроводжувати турецькі судна з Очакова до Нікополя (Микитино). Впродовж 1778 - 1781 рр. М. Штригель неодноразово міняв місце мешкання, пристаючи до "протовійськових" угруповань турецьких запорожців у самому Очакові, понад Дністром та за Дунаєм. І скрізь (!) обирався писарем, завдяки тому, що був письменний та знав мови. Втім, непосидючий та свавільний характер раз по разу відігравав рокову роль у його житті. Наприкінці 1781 р. він напідпитку "побив глечики" з ватажком очаківських запорожців та був змушений втекти з міста і пристати до гайдамацької ватаги. Під час чергового походу на грабунок до Ольвіопольського повіту навесні 1782 р. його було схоплено російською прикордонною вартою, при переправі через р. П. Буг. Полоненого відправили до Кременчука, де в Новоросійській губернській канцелярії його було старанно допитано. Оскільки М. Штригель був турецьким підданцем, то у вересні 1782 р. його було під конвоєм відправлено до Константинополя, для передачі в руки тамтешнього правосуддя. Подальша його доля нам невідома.

молдавською адміністрацією, далі, вглиб князівства. Саме в Сороках козаки перебували й наступне десятиріччя. Це видно з того факту, що у вересні 1787 р., після початку нової російсько-турецької війни, молдавський господар оголосив запорозьким козакам, які жили в Сороках та її околицях, наказ озброєними збиратися в Ясах [23, с. 259-267].

Стосовно обставин життя решти запорозьких громад у цей період можна зауважити таке. Згідно зі свідченнями російського розвідника Андрія Маляра, який був колишнім запорожцем, влітку 1779 р. розміщення запорожців в турецьких володіннях було таким: близько 600 козаків перебувало у Буджаку та Єдисані, тяжіючи до міст Ізмаїла, Кілії, Акермана (нині Білгород-Дністровський) та Очакова, причому переважна їх більшість була зосереджена саме на Очаківському степу. Навесні того ж 1779 року, в силу виконання умов Айналі-Кавацької конвенції (підписано 10 березня), султанський уряд розпорядився, аби всі вони переселилися на правий берег Дунаю, але ж самі запорожці цього не бажали [11, арк. 43 зб.].

Інша частина козаків, які на той час уже перейшли за Дунай, стояли у Східній Болгарії, на узбережжі Чорного моря. Отаманом над цією групою запорожців турки поставили полковника Герасима Коленка (Колінку). Останній був знаним у середовищі січовиків завдяки тій сміливості та звитязі, які він виявив під час російсько-турецької війни 1768 - 1774 рр., коли командував п'ятисотенною командою запорозької дунайської флотилії під Сілістрою (1773)* [20, арк. 255-250].

У липні 1779 р. згадуваний А.Маляр відвідав запорозький табір поблизу селища Ак-кьой (нині м. Бяда Варненської області у Болгарії). Загальна кількість козаків під началом Г. Коленка, за підрахунками російського розвідника, становила близько 600 чоловік [11, арк. 45 зб.].

Восени 1779 р. прийшов черговий султанський фірман, згідно з яким всім запорожцям було наказано переселитися за Дунай. Військова старшина зняла Кіш та переселилася за Дунай. Туди ж перевезли й церкву. Однак чимало козаків залишилося на старому місці. Ті із запорожців, які підкорилися султанській волі, зиму з 1779 на 1780 рік провели поблизу Гірсова (нині м. Хиршова на північному сході Румунії). У зв'язку з останньою обставиною хотілося б звернути увагу на той факт, що, по суті, маємо справу з першим перебуванням запорожців у так званих Сейменах (нині с. Юртас в області (județ) Констанца у Румунії). Впадає в око та обставина, що тут ми маємо справу не з народною румунською, а офіційною турецькою назвою місцевості та населеного пункту. Вірогідніше за все, що вона її і отримала саме з часу перебування у ній запорожців-сейменів” Справжньої Січі у 1779 р., звісно ж, ще не було - вона виникла там дещо пізніше, однак сам факт тимчасового перебування запорожців саме тут є дуже показовим.

Переселяючи запорожців на Балканський півострів, турецький уряд не бажав над-

* Його героїзм був відзначений іменною золотою медаллю для носіння на шії, яку він трохи згодом, після закінчення війни, заклав на Січі шинкареві, а гроші пропив (свідчення А. Маляра). Цікаво, що більш ніж через століття ця медаль потрапила до приватної колекції Д. Яворницького, а згодом і до фондів музею О. Поля в Катеринославі (нині Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького).

” Сейменами (араб.-тур. *seymen* - псар) в Османській імперії XV ст. називали яничар, які займалися доглядом за султанською псарнею та її охороною. З XVI ст. сеймени - узагальнена назва найманної піхоти на службі у можновладців Османської імперії. Фактично ж усі запорожці, які перебували на турецькій службі аж до інституційного оформлення Буткальського (від тур. P(B)ut-kale (Поганська фортеця, Фортеця невірних, тобто Січ) війська, були ніким іншим, як сейменами. Звідси й назва населеного пункту.

мірної їх концентрації в одному місці, воліючи розпорошити їх нечисленними групами по теренах від Дунаю і аж до "Біломор'я" (Мармурового моря) та Егеїди. Свідченням цього може слугувати епізод з поселенням однієї групи запорожців улітку 1779 р. аж у Галіполі (нині Гелібалу) на березі Дарданелльської протоки [21, с. 13].

Самі козаки були не у захваті від поселення їх ані в Сейменах, ані на далекому "Біломор'ї" Багатом тамтешні умови не сподобалися, і вони повернулися на Очаківський степ. Частина з них осіла в турецькій Балті (Говтві), вступивши на службу до місцевого каймакама Узун-аги. Аби не наражатися на небезпеку відсилки за Дунай, козаки розповідали скрізь, що вони не турецькі запорожці, а колишні січовики, які жили на Польській Україні, а нині втекли звідти. Втім, місцеве турецьке командування не дуже й переймалося подібними дрібницями, надаючи службу та притулок усім, хто його шукав. Більшість козаків Єдисану, окрім служби туркам, не цуралися й гайдамакуванням у російських володіннях. Як правило, запорожці-гайдамаки збиралися у загони під проводом ватагів та сідали куренями у відлюдних місцевостях, однак обов'язково неподалік від кордону. Серед запорозьких лідерів-ватагів цієї формації найбільш відомими були Макар Перебийніс (отаман Левушківського куреня), Пуц, Летючий [8, арк. 12, 14 зв.] та Тягун* [17, арк. 35].

Присутність запорожців на Очаківському степу (міжріччя Дністра та П. Бугу - Єдисані) серйозно турбувала керівництво Новоросійської губернії: у липні 1780 р. губернатор М. Язиков у своєму листі російському посланникові у Константинополі О. Стахієву просив докласти всіх можливих зусиль, аби, в силу умов Айналі-Кавачької конвенції, добитися виводу всіх запорожців за Дунай, оскільки впродовж 1778 - 1780 рр. мали місце кілька десятків випадків нападів запорожців-гайдамаків на околиці Гарду. Вбивства, грабунки, захоплення невільників стали на прикордонні найзвичайнісінькими речами. Через відсторонену позицію турецьких та кримських можновладців - очаківського паші та говтвянського каймакама, приборкати запорожців здавалося йому можливим лише за умови втручання візира [7, арк. 3].

Наприкінці 1780 р. (вже вкотре!) від Порти було надіслано наказ усім запорожцям - переселитися за Дунай. Аби втілити його в життя, було послано полковника Герасима Коленка (Колінку) з військовою командою, який досить спритно та жорстко заходився знімати запорожців з насиджених місць. Більшість була змушена підкоритися. Кінець 1780 та початок 1781 року виведені козаки провели в Пазарджику (нині обласний центр у Південній Болгарії) [8, арк. 12 зв.]. Очевидно, ця зимівля була нічим іншим, як лише тимчасовою зупинкою на шляху козаків до місць, відведених під оселення у Південній та Східній Фракії, на узбережжі Егейського та Мармурового морів.

Зрозуміло, що переведення настільки далеко від рідних місць не могло не стурбувати запорожців. Знайшлося чимало невдоволених. Їх очолив полковник Степан Писарець. Навесні 1781 р. він з'їздив до Константинополя, де нібито був прийнятий султаном та отримав фірман з дозволом повернутися на Очаківський степ. Вірогідніше за все, в даному випадку мала місце відверта інсинуація, оскільки подібний фірман ніяк не ув'язувався ні з попередніми, ні з наступними наказами уряду. Та байдуже, представникам "партії Писарця" потрібна була бодай формальна підстава. Такою і став сфальшований кимось (можливо, тим же М. Штригелем) документ. Фактично, відбувся розкол, оскільки частина запорожців під проводом Писарця самочинно пішла з Пазарджику на старе місце, на Тилигул. Тут вони відновили Кіш та церкву, головною реліквією якої став нібито справжній султанський фірман [8, арк. 13].

* Відомості про гайдамацького ватага Тягуна та його загін взято з протоколу допиту запорожця Ничипора Карагуля.

Окрім Тили гулу, ще 2 запорозьких “коші” стали на Дністрі – в Маячці, неподалік від його гирла, та в самому гирлі. По суті, ці коші являли собою лише риболовецькі заводи з невеликою кількістю куренів. Кількість неводів на них була такою: 4 на Тилигулі (один із них – церковний), 2 в Маячці та 5 на Гирлі (Дністровому). Загальна кількість козаків у всіх трьох поселеннях була трохи більше 300 осіб [8, арк. 13 зв.].

У цей же період запорожці знову “виринають” у Балті. Так, у грудні 1781 р. російський посланник у Константинополі Яків Булгаков скаржився на запорожців, які служили в Балті стражниками місцевого яничарського аґи, та відлупцювали його кур’єра, прапорщика Петрова, коли той проїздив через це містечко. У зв’язку зі згаданим інцидентом Булгаков ще раз просив султанський уряд (Порту), аби той прискорив виведення турецьких запорожців за Дунай [5, арк. 56-60]. Тобто, ще й наприкінці 1781 р. запорожці, які не перейшли, згідно зі султанським фірманом, за Дунай, а продовжували знаходитися на Очаківському степу, ставали причиною напруженості у стосунках не тільки прикордонного командування, але й дипломатичних відомств Російської та Османської імперій. При цьому то були не тільки свавільці-гайдамаки, але й козаки, які перебували на службі у місцевих можновладців.

Подібні звернення були неодноразовими, однак безуспішними, оскільки й в середині 1782 р. запорожці не тільки стояли кошем на Тилигулі, але й нікуди звідти йти не збиралися. Їх Кіш підпорядковувався новому очаківському паші – Хаджі-Алі Чатаджали, який поставив отаманом Гната Басанського. Клопотаннями військового осавула – Гаврила Близнюка [8, арк. 14 зв.], який як представник усього Війська знаходився при очаківському паші, їм було офіційно дозволено мати стаціонарну церкву, що свідчило про наміри цієї частини запорожців і надалі залишатися на землях Єдисану [8, арк. 11-11 зв.].

22 лютого 1782 р. очаківському, бендерському та хотинському пашам було чергового разу надіслано султанський фірман про необхідність переведу запорожців з Очаківського степу за Дунай, однак він був проігнорований як козаками, так і турецькими можновладцями [8, арк. 14, 26-27 зв.]. Так само ігнорувалися й наступні фірмани – аж до 1786 р. включно: частина запорожців вперто не бажала покидати територію Єдисану.

Це було зрозуміло – шлях на південь, до берегів Мармурового та Егейського морів, був шляхом у невідоме. За таких обставин навіть ті із запорожців, які залишалися на Балканах, намагалися влаштувати своє життя якимось по-іншому. Деякі пропонували свої послуги турецьким можновладцям. Зокрема, згідно з донесеннями російського конфіденту з Сілістри, у травні 1783 р. запорозькі депутати відвідали місцевого пашу. Подробиці їх переговорів були йому невідомі, однак достеменно відомо, що запорожці у місті довго не затрималися. Можемо припустити, що предметом зносин був вступ їх на службу до паші [6, арк. 8].

На початку 1784 р. бажання повернутися на батьківщину охопило велику кількість запорожців, що перебували на теренах Очаківського степу та Буджаку. Головним чином це було пов’язано з рішучими заходами, яких вживав турецький уряд у справі переведення козаків на правий бік Дунаю. Зокрема, маємо кілька звісток про відповідні звернення представників козацьких громад до російського військового командування та дипломатичних представництв. Важливу роль відіграла, як нам здається, й російська агітація. Російські конфіденти та розвідники з числа тих же самих запорожців під видом подорожуючих купців усе так же часто відвідували запорозькі коші та передавали тамтешнім старшинам маніфести, грамоти, листи від імені можновладців усіх можливих титулів та рангів. Причому тон цих послань уже не нагадував погрозливі писання року, скажімо – 1776-го, а був напрочуд пафосним, сповненим високої патетики, з упором на релігійність запорожців: *“Православные! Устыдитесь нынешнего своего места пребывания, представьте себе для тоголи спаситель наш Иисус Христос искупил вас честною своею кровью,*

чтобы вы служили басурманам, гонителям Веры и Имени Христового!" (лист Г. Потьомкіна-Таврійського. 1784 р.) [10, арк. 1].

Зрештою, запорожці почали всерйоз розглядати можливість повернення на територію Російської імперії та вступу на військову службу. Між кошем на Тилигулі та російським консульством у Ясах розпочався обмін кореспонденцією. Так, 6 лютого 1784 р. датовано лист військового старшини Гната Басанського до Івана Северина. Його доставив у Яси наприкінці того ж місяця чернець Далмат, який служив при військовій церкві Покрови Богородиці. Від імені всіх запорожців, що перебували на Дністрі та Тилигулі, було подано прохання відносно прощення провин та дозволу на повернення. За свідченнями священика, кількість козаків, які перебували там, сягала 300-400 осіб [1, арк. 40-41]. Чи всі вони бажали повертатися – питання спірне. Принаймні інші джерела приблизно того ж часу (березень 1784 р.) подають більш скромну цифру потенційних репатріантів – 200 козаків, тобто половина, або трохи більше від загалу [15, арк. 4].

Своїм зворотним листом (22 лютого) російський консул І. Северин пропонував запорожцям з'явитися в Ясах для отримання подорожніх документів та грошей на проїзд [1, арк. 56-56 зб.]. Наприкінці лютого аналогічне звернення від запорожців, що мешкали на Очаківському степу, отримав і новоросійський губернатор (невдовзі – правитель Катеринославського намісництва), бригадир Іван Синельников. Обидва державні діячі невідкладно повідомили про це у своїх донесеннях князю Г. Потьомкіну-Таврійському. Останній чергового разу підтвердив цілковиту амністію та гарантії безпеки для всіх козаків, які побажали повернутися з Османської імперії [15, арк. 8-9].

У результаті цього, вже з початку весни 1784 р. до Яс почали прибувати запорожці як з території самого Молдавського князівства (землі сучасних Молдови та Східної Румунії), так і з Буджаку та Єдисану. З них, а також з донських козаків та козаків-старообрядців (некрасівців і дунаків), липован, дезертирів з регулярного російського війська формувалися переселенські партії. Всього за період з весни 1784 до літа 1786 років було сформовано та відправлено 12 таких партій (за консульською нумерацією – з 6-ї по 17-ту), загальним числом переселенців 1352 дорослих переселенці-чоловіки (жінки та діти спеціально не обліковувалися). Серед місцевостей на півдні Російської імперії, до яких із Яс на поселення відправлялися запорожці, згадуються нещодавно заснований Херсон та Олешки, в яких запорожці стояли Січчю за часів кримської протекції [2, арк. 13; 3, арк. 2-3; 4, арк. 22].

Поділ запорожців на "задунайську", "тилигульську", "молдавську" та "очаківську" частини тривав аж до кінця російсько-турецької війни 1787-1791 рр. Згідно з донесеннями російського розвідника капітана Герасима Чернова, наприкінці 1787 - початку 1788 рр., загальна диспозиція запорожців у турецьких володіннях була такою: до самого початку війни "задунайці" стояли Кошем у Катирлезі, трохи нижче дунайського гирла, але з початком війни знялися та виступили в похід (згодом, у 1778 - 1779 рр., їх місце зайняли некрасівці, які втекли від росіян з Кубані); до 500 козаків перебувало в Ясах, при молдавському господарі; ще 300 на чолі з полковником Люлькою ("которой сам не из бывших запорожцов") знаходилися в Очакові при тамтешньому паші; решта ж, традиційно, стояла на Очаківському степу, здебільшого на Тилигулі [16, арк. 11].

Загалом же Кіш, очолюваний отаманом Якимом Гардовим, простояв "в урочище Тузле, или в верховье Тилигула", аж до середини 1788 р., до того часу, коли під зовнішніми обставинами – турецький тиск та російська агітація, частина козаків перейшла на російський бік – у чорноморці, а друга подалася за Дунай, де об'єдналася з рештою запорожців [16, арк. 5-5 зб.].

Буткали – запорожці, які на момент початку російсько-турецької війни 1787-1791

рр. знаходилися в турецькому підданстві, практично з самого її початку взяли участь у військових виправах. Функції запорожців на турецькій службі були подібними до тих, які виконували чорноморці у російському війську – дозорна та розвідувальна служба, диверсійні рейди та захоплення “язиків”. Діяли вони здебільшого на морі. Маємо звістки про те, що невелика флотилія буткальських човнів увійшла до Буго-Дніпровського лиману та намагалася висадити десант поблизу російської фортеці Кінбурн, однак була відбита [25, с. 12]. Епізодів, подібних до згаданого, військові кампанії наступних років мали чимало. Серед них можна згадати хоч би й напад буткалів на російську залогу на о. Березані, який стався на початку вересня 1788 р. [25, с. 45-46] або ж їх участь у морських боях під Хаджибеєм влітку 1789 р., причому тоді їх флотилія налічувала вже близько трьох десятків суден [18, арк. 17].

Попри те, що під час війни колишнім запорожцям, які опинилися по різні сторони війни, неодноразово доводилося схрещувати зброю [22, с. 36-37], відчуття компліментарності, розуміння спільності долі не покидало ні тих, ні інших. Часто-густо у тогочасних документах згадуються “братання” колишніх січовиків, їх мирні зустрічі та навіть пиятики. Кілька показових прикладів: 2 жовтня 1790 р. в очеретах понад Очаковом зустрілися чорноморець Карпо Шевченко з Калниболоцького куреня та турецький “буткал”. Замість стріляти один в одного, вони розцілувалися, причому чорноморець отримав у подарунок золотого, з наказом неодмінно пропити його разом із братчиками [9, арк. 12].

При цьому чорноморці подекуди залишалися у буткальських запорожців та навпаки. Інколи подібні переходи були цілком добровільними, інколи ж носили форму захоплення у полон та утримання силоміць, як-от в околицях Тульчі, 5-7 травня 1791 р. [9, арк. 37-37 зв. Оpubліковано: 24, с. 286-287]

Саме подібні особи ставали цінним джерелом інформації відносно того, що в даний момент відбувалося в тій чи іншій запорозькій громаді. Завдяки свідченням турецького запорожця Леонтія Скока відомо, що ще влітку 1790 р. значна кількість запорожців все ще перебувала на Дністровому гирлі, причому одне з їх поселень навіть носило назву Барвінкова Стінка, на згадку про однойменну військову слободу на старому Запорожжі. Військовим отаманом цієї групи був Григорій Абдула, писарем Іван Іванко, суддею Яків Гончар, а хорунжим Григорій Таран [9, арк. 7-7 зв.]. Чимала кількість турецьких запорожців за власним бажанням переходила на російський бік, оскільки у складі Буткальського війська опинилися випадково, як-от Ничипір Байда, родом із Польської України, – перед війною він пішов із чумацькою валкою до Молдавського князівства, а коли та почалася, його силоміць було вписано обозним до запорозької команди, яка вирушала на російську війну [9, арк. 25].

В цілому ж, в перше десятиріччя по ліквідації Січі ані російський, ані турецький уряд не спромоглися запропонувати запорожцям умови, на яких би вони могли нести військову службу, отримавши натомість відроджену військову організацію, відповідну “нішу” в соціумах тієї чи іншої монархії, чітко окреслену територію під поселення. Лише чергова російсько-турецька війна розставила все на свої місця, і відбулася інституалізація двох “постзапорозьких” військ – російського Чорноморського та турецького Буткальського.

Джерела та література

1. Архів зовнішньої політики Російської імперії (далі – АЗПРІ). – Ф. 69. – Оп. 69/1. – Спр. 26.
2. АЗПРІ. – Ф. 69. – Оп. 69/1. – Спр. 38.
3. АЗПРІ. – Ф. 69. – Оп. 69/1. – Спр. 45.
4. АЗПРІ. – Ф. 69. – Оп. 69/1. – Спр. 61.

5. АЗПРІ. – Ф. 89. – Оп. 89/8, 1781 г. – Спр. 589.
6. АЗПРІ. – Ф. 89. – Оп. 89/8, 1783 г. – Спр. 1197.
7. АЗПРІ. – Ф. 90. – Оп. 90/1, 1781 г. – Спр. 839.
8. АЗПРІ. – Ф. 90. – Оп. 90/1, 1781 – 1783 гг. – Спр. 882.
9. Державний архів Краснодарського краю. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 22.
10. Російська національна бібліотека, відділ рукописів. – Ф. 588. – Оп. 3. – Спр. 82.
11. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 185.
12. РДАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 797. Ч. 8.
13. РДАДА. – Ф. 1274. – Оп. 1. – Спр. 126.
14. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 79.
15. РДВІА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 304. Ч. 1.
16. РДВІА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 304. Ч. 2.
17. РДВІА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 315. Ч. 1.
18. РДВІА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 526. Ч. 1.
19. Російський державний історичний архів. – Ф. 1146. – Оп. 1. – Спр. 3.
20. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 285-285а. Ч. 2
21. *Бачинський А. Д.* Січ Задунайська. 1775 – 1828. Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994.
22. *Короленко П. П.* Черноморское казачье войско (1775-1792) – Екатеринодар, 1892.
23. *Сажошников І. В.* Іван Сухина – невідомий кошовий отаман Чорноморського війська // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII – XIX століття. – Вип. 5. – Запоріжжя, РА “Тандем-У”, 2000.
24. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска / Собраны и изданы И. И. Дмитренко. В 3-х томах. – СПб., 1896. – Т.2.
25. Собрание всех помещенных в ведомостях обеих столиц, с 1787 по 1791 год включительно, реляций о военных действиях против неприятелей Российской империи. – М.: В Университетской типографии, 1791. – Ч. 1.